

FTAXP 06.73.02
ӘОЖ 336.012.23
JEL E42, G2, O3

<https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-275-287>

А.Б. АМАНГОЖАЕВА,*¹

Э.Ф.М., докторант.

*e-mail: a.amangozhayeva@turand-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-5044-8418

М.А. МАРКЕЛОВА,¹

Э.Ф.М., сениор-лектор.

e-mail: m.markelova@turand-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-1138-5404

Д.Т. ДЖАРИКБАЕВА,¹

PhD, қауымдастырылған профессор.

e-mail: jarikbayeva_di@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-2336-9690

¹«Туран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЦИЯЛАУДЫ

Андатпа

Мақалада ұлттық төлем жүйесінің тәуекелдерін бағалаудың теориялық, әдістемелік және практикалық аспектілері қарастырылған. Дүние жүзінде өсіп келе жатқан нарықтық инфрақұрылымға, технологиялық өзгерістерге және жаһандық және ұлттық құқықтық-нормативтік органың дамуына, өндіріс көлемінің ұлғаюына және сәйкесінше шаруашылық жүргізуші субъектілердің, оның ішінде жеке тұлғалар мен материалдық өндіріс саласындағы кәсіпорындардың операциялары санының артуына байланысты, сондай-ақ қаржылық қызмет көрсету саласындағы технологиялардың дамуы ұлттық төлем жүйелерін нарықтың сын-қатерлеріне тұрақты түрде дамыту және бейімдеу және өз уақытының талаптарына сай келетін неғұрлым заманауи және ыңғайлы қызметтерге трансформациялау қажеттілігі туындайды. Мемлекеттің, қаржы нарығының, жеке тұлғалардың және шаруашылық жүргізуші субъектілердің ақша қаражаттарын қауіпсіз және тиімді аударудағы қажеттіліктерін қанағаттандыратын төлем жүйесінің болуы кез келген дамыған елдің ұлттық инфрақұрылымының маңызды элементі болып табылады. Барлық уақытта төлем жүйелерін ұйымдастыруға, реттеуге және нарықтық сұранысқа қойылатын жаңа талаптарға сай болу үшін бұл салада дер кезінде реформалар жүргізу талап етілді. Осы жылдар ішінде төлем жүйелері жаңа төлем әдістері, платформалар мен интерфейстердің пайда болуына байланысты бірқатар елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы қарқынды дамумен, сондай-ақ клиенттерден – қаржылық қызметтерді тұтынушылардан күту мен сұраныстың артуына байланысты. Соңғы уақытқа дейін бөлшек сегментте төлемдерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қызметтерді құру және дамыту қызметі бөлшек клиенттердің операцияларына қызмет көрсетуді қамтитын банк қауымдастығына жүктелді. Алайда, соңғы жылдары жылдам, кепілдендірілген және арзан төлемдерді жүзеге асыру үшін банкаралық қызметті ұйымдастыру қажеттілігіне байланысты, көбірек орталық банктер банкаралық бөлшек төлемдерге арналған өздерінің төлем жүйелерін енгізумен айналысуда.

Тірек сөздер: реформалау, төлем жүйесі, тәуекелдерді басқару, нарықтық инфрақұрылым, қаржы нарығы, банкаралық сервис, ақша қаражаты.

Кіріспе

Төлем жүйесі – қаржы нарығының дамуының тұрақтылығына, қаржыландыру және қайта қаржыландыру жүйесіне, трансмиссиялық механизмнің жұмысына орасан зор әсер ететін құрал [3]. Төлем жүйесінің тиімділігі ақша айналымы және оның жылдамдығы сияқты макроэкономикалық көрсеткішпен бағаланады [1].

Ұлттық банк басқармасының 2020 ж. 30 қарашадағы № 133 қаулысымен бекітілген Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 ж. дейінгі бағдарламасын іске асыру шеңберінде төлем

жүйесінің жаңа құрамдастарын енгізуге бағытталған бастамаларды іске асыру бойынша жұмыс белсенді жүргізілуде. Ұлттық төлем жүйесі – қызмет көрсететін банкке және төлем құралына қарамастан электрондық онлайн төлемдердің үздіксіздігін, тиімділігін және барлық жерде болуын қамтамасыз етуге арналған, жедел төлем жүйесі және банкаралық төлем карточкалары жүйесінен тұрады (ұлттық «ситинг» төлем жүйесі) [4].

Соңғы онжылдықтарда төлем жүйелерін дамыту және оларға тән тәуекелдерді азайту бойынша ауқымды халықаралық ынтымақтастық орын алды. Ынтымақтастық қажеттілігі соңғы жиырма жыл ішінде валюталық реттеуді жеңілдету, қаржы нарықтарының жаһандануы мен халықаралық төлемдердің өсуі нәтижесінде төлем ағындарының, атап айтқанда, трансшекаралық трансферттердің күрт өсуінен сауда және технологиялық даму туындады [5]. Бұл өзгерістер төлемдерді жүзеге асыру кезінде делдалдық операцияларға қатысатын банктердің тәжірибесі мен әдістемесіне, сондай-ақ орталық банктерге және төлем аударымдары мен төлем жүйелерін бақылайтын банк қадағалау органдарына қойылатын талаптарды айтарлықтай өзгертті. ХВҚ және Дүниежүзілік банк сияқты кейбір халықаралық қаржы институттары өздерінің операциялық процедураларына төлем және есеп айырысу жүйелерін бағалауды қосты. Халықаралық ұсыныстарға негізделген бұл бағалау жүйені дамыту үшін маңызды қажеттіліктерді анықтауы керек [6].

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы талдау, аналитикалық талдау, синтез сияқты әдістер қолданылды. Зерттеу қарастырылатын фактілер мен құбылыстарды талдаудың жүйелі, жан-жақты және сыни көзқарасына негізделген. Жұмыс барысында жалпы ғылыми әдістер мен синтез, салыстыру, топтастыру әдістері, құрылымдық-функционалдық, факторлық және экономикалық-статистикалық талдау әдістері, графикалық әдіс кеңінен қолданылды.

Негізгі ережелер

Ұлттық төлем жүйесінің қалыптасу және даму процесі үздіксіз жүріп жатыр. Соңғы жылдары бүкіл әлемде ұлттық төлем жүйелеріндегі түбегейлі реформалар бағытындағы жеделдету байқалды.

Төлем жүйелерін жіктеудің бірнеше негізгі нұсқалары бар. Бұл жұмыста көтерме сауда немесе үлкен көлемдегі төлемдер жүйесі және бөлшек төлем жүйелері (қызмет ауқымына және төлем көлеміне байланысты) қарастырылады.

Көтерме төлемдер тобына ақша және қор нарығындағы операцияларды орындауға үлкен және шұғыл төлемдер жатады. Ірі төлемдерге, әдетте, ақша нарығындағы, бағалы қағаздармен және шетел валютасымен жүргізілген операциялар бойынша төлемдерді қоса алғандағы, банкаралық қолма-қол есеп айырысулардың барлық түрлері жатады [7]. Бөлшек төлемдер санына тұтынушылар мен кәсіпорындардың салыстырмалы түрде аз мөлшерде тауарлар мен қызметтерді сатып алуымен байланысты күнделікті ақшалай операциялар жатады. Мұндай операциялар бір реттік операциялар түрінде де, мерзімді қайталанатын төлемдер режимінде де жүзеге асырылады.

Әдебиетке шолу

Шетелде төлем жүйесінің тәуекелдерін басқару мәселесіне ғылыми қауымдастық тарапынан да, практиктер тарапынан да үлкен көңіл бөлінеді. Сонымен, осы мақаламен жұмыс істеу барысында Ю.А. Бабичева, И.А. Бланка, Е.Ф. Жукова, Б. Грэм және Д.Л. Додд, Дж.К. Ван Хори және Ф. Ли Ченг, В.И. Колесникова, Л.П. Кроливецкая, Ю.И. Коробова, О.И. Лаврушин, Эдвин Дж. Долан, Г.Г. Коробова, О.И. Лаврушин, Питер С. Роз және т.б. экономистердің еңбектері қолданылды.

Отандық ғылыми қоғамдастықта ұзақ уақыт бойы төлем жүйесін басқару мәселелеріне тиісті көңіл бөлінбеді. Дегенмен, соңғы жылдары осы мәселені зерттеп жүрген және тәуекелдерді бағалау және басқару мәселелері бойынша елеулі іргелі еңбектері бар және ғылыми еңбектері

осы зерттеуде пайдаланылған бірқатар қазақстандық экономистер мен практиктер бар, атап айтсақ: А.Ә. Әбішев, У.М. Ысқақов, А.А. Илиясов, Г.А. Марченко, С.Б. Мақыш, Қ.А. Сағадиев, Ғ.С. Сейтқасимов, Н.Н. Хамитов, А.Д. Челекбай және т.б.

Бүгінгі күні төлем жүйелерін ұйымдастыру және басқару теориясы экономикалық ғылымның аз дамыған тарауларының бірі болып табылады. Бұрын «төлем жүйесі» түсінігі ақшаның төлем құралы қызметін атқаруын қамтамасыз ететін техникалық инфрақұрылым ретінде ғана түсіндірілді. Төлем жүйесінің мазмұнын, оның құрылымын, функцияларын, басқа экономикалық жүйелермен байланысын толыққанды ғылыми зерттеулердің болмауы ұлттық төлем жүйесі туралы жаңа заңнаманы әзірлеу кезінде әсіресе өткір болды [8].

Халықаралық есеп айырысу банкі төлем жүйелеріне тән тәуекелдердің келесі түрлерін анықтайды [9]:

1) несиелік тәуекел – жүйе тарапының өз қаржылық міндеттемелерін мерзімінде немесе болашақта кез келген уақытта толық орындай алмау тәуекелі;

2) өтімділік тәуекелі – жүйе тарапының болашақта қандай да бір сәтте өз қаржылық міндеттемелерін толық көлемде орындауға мүмкіндігі болғанына қарамастан, қаражаттың жеткіліксіздігі тәуекелі;

3) құқықтық тәуекел – әлсіз заңнамалық базаның немесе құқықтық белгісіздіктің кредиттік тәуекелді немесе өтімділік тәуекелін тудыруы немесе күшейту тәуекелі;

4) операциялық тәуекел – техникалық ақаулар немесе операциялық қателер сияқты операциялық факторлар кредиттік немесе өтімділік тәуекелін тудыратын немесе күшейтетін тәуекел;

5) жүйелік тәуекел – қатысушылардың біреуінің өз міндеттемелерін орындай алмауы немесе жүйедегі бұзушылықтар жүйенің басқа қатысушыларының немесе қаржы жүйесінің басқа салаларындағы қаржы институттарының өз міндеттемелерін орындай алмауына әкеп соғуы мүмкін.

Ғ.С. Сейтқасимов төлем жүйесі тәуекелдерінің жіктелуін ұсынады, онда ол тәуекелдердің 6 негізгі тобын анықтайды: несиелік тәуекелдер, өтімділік тәуекелдері, операциялық тәуекелдер, жүйелік тәуекелдер, экологиялық тәуекелдер және есеп айырысу тәуекелдері. Әр топтың ішінде зерттеуші негізгі тәуекелдерді одан әрі нақтылайды [10].

Несиелік тәуекелдердің ішінде зерттеуші банктік несиелік тәуекелді, клиенттік тәуекелді және мүшелік тәуекелді ажыратады. Өтімділік тәуекелін автор Ғ.С. Сейтқасимов өзгеру тәуекелі және қолжетімділік тәуекелі болып бөледі. Вариациялық тәуекел банктің өтімділік деңгейінің кең ауқымды ауытқуынан туындайды. Қолжетімділік тәуекелі қаржылық жағдайдың нашарлауы банктің белгілі бір уақытта нарықтан алатын өтімділік көлемін азайтатындықтан туындайды.

Ғ.С. Сейтқасимов ұсынған классификация бойынша, операциялық тәуекелдің кіші түрлері ақпараттық-технологиялық жүйелердің тәуекелдері, әкімшілік тәуекелдер және қылмыстық тәуекелдер болып бөлінеді. Ақпараттық және технологиялық жүйелердің тәуекелдері осы жүйелерді қолдау операцияларымен, төлемдерді өңдеумен байланысты. Әкімшілік тәуекелдер банктердің қызметін ұйымдастырумен, міндеттерді бөлумен, ішкі тәуекелдерді басқару процестерінің жұмыс істеуімен, резервтік жүйе қызметкерлерінің тәжірибесімен және олардың мәселелерді шешуге дайындығымен байланысты [10].

Осылайша, автордың классификациясының ерекшелігі С.В. Криворучконың экологиялық тәуекелдер мен есеп айырысу тәуекелдерінің жекелеген топтарын бөлу, сондай-ақ негізгі тәуекелдерді нақтылауы болып табылады.

Сондай-ақ, ғалым А.А. Илиясов төлем жүйелерінің негізгі тәуекелдерінің арасында несиелік тәуекелді, өтімділік тәуекелін және жүйелік тәуекелді бөліп көрсетеді. Зерттеуші А.А. Илиясовтың көзқарасының ерекшелігі – несиелік тәуекел мен өтімділік тәуекелінің төлем жүйесінің әрбір қатысушысына әсерін жеке талдайды. Қатысушыларға мәміле жасаушы тараптар – төлем құралының эмитенті, сондай-ақ тауарларды жеткізу, қызмет көрсету кезіндегі делдалдар және т.б. Автор сонымен қатар таза есеп айырысу жүйелеріндегі тәуекелдерді, сондай-ақ валюталық операциялар бойынша есеп айырысуларға байланысты тәуекелдерді жеке талдайды [11].

Нәтижелер мен талқылау

Ұлттық төлем жүйесінің қалыптасу және даму процесі үздіксіз жүріп жатыр. Соңғы жылдары бүкіл әлемде ұлттық төлем жүйелеріндегі түбегейлі реформалар бағытында жеделдету байқалды.

Төлем жүйелерін жіктеудің бірнеше негізгі нұсқалары бар. Бұл жұмыста көтерме сауда немесе үлкен көлемдегі төлемдер жүйесі және бөлшек төлем жүйелері (қызмет ауқымына және төлем көлеміне байланысты) қарастырылады.

Көтерме төлемдер тобына ақша және қор нарығындағы операцияларды орындау бойынша үлкен және шұғыл төлемдер жатады. Ірі төлемдерге, әдетте, ақша нарығындағы, бағалы қағаздармен және шетел валютасымен жүргізілген операциялар бойынша төлемдерді қоса алғанда, банкаралық қолма-қол есеп айырысулардың барлық түрлері жатады. Бөлшек төлемдер санатына тұтынушылар мен кәсіпорындардың салыстырмалы түрде аз мөлшерде тауарлар мен қызметтерді сатып алуымен байланысты күнделікті ақшалай операциялар жатады. Мұндай операциялар бір реттік операциялар түрінде де, мерзімді қайталанатын төлемдер режимінде де жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта көптеген елдер нақты уақыт режиміндегі брутто есеп айырысу жүйелерін, автоматтандырылған клиринг жүйелерін/палаталарды (жаппай төлем жүйелері), бөлшек (карточка) төлем жүйелерін пайдаланады. Нарықтың ұдайы дамуына және шаруашылық жүргізуші субъектілердің бизнес үлгілерінің өзгеруіне байланысты ұлттық төлем жүйелерін қалыптастыру, дамыту және реформалау процесі бүкіл әлемде алғашқы төлем жүйелері пайда болғаннан бері үздіксіз жүріп жатыр.

Ұлттық төлем жүйелерін реформалау процесін шартты түрде бірнеше бағыттарға бөлуге болады.

1. Ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың бірінші бағыты шартты түрде өткен ғасырдың 70-жылдарында басталып, 2000 жылдың бірінші онжылдығында аяқталды. Осы уақыт аралығында көптеген елдерде нақты уақыт режимінде үлкен сомаларға банкаралық төлемдерді жүзеге асыруға арналған алғашқы төлем жүйелері (көтерме RTGS жүйелері) және жүйеге қатысушылардың нетто позицияларын есептейтін жүйелер, төлем жүйесінің операциялық күні (клирингтік төлем жүйелері) құрылды.

Қазақстанда төлем жүйесін реформалаудың ұқсас кезеңі 1991 ж. тәуелсіздік алғаннан кейін басталды, нәтижесінде Қазақстанның 2 негізгі төлем жүйесі – ақша аударымдарын жүзеге асыратын банкаралық ақша аудару жүйесі іске қосылды.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіндегі жүйеге қатысушылар мен шағын сомалар бойынша тұрақты төлемдерді жүзеге асыруға арналған Банкаралық клиринг жүйесі қалыптасты [12].

Осылайша, төлем жүйесін жаңғыртудың бірінші кезеңінде кәсіпорындарға қызмет көрсететін төлем жүйелеріне және ірі төлемдердің банкаралық нарығына баса назар аударылды.

2. Ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың келесі бағыты бөлшек төлемдерді жүзеге асыруға арналған төлем жүйелерінің – жедел режимде электрондық төлемдерді жүзеге асыру жүйелерінің (жылдам/лезде төлемдер жүйелері) және карточкалық жүйелердің пайда болуы (карточкалық операцияларды өңдеу) болып табылады.

Жылдам төлем жүйесінің айқындаушы сипаттамасы кепілді төлемді кез келген уақытта жүзеге асыру мүмкіндігі болып табылады. Халықаралық есеп айырысу банкінің мәліметтері бойынша, бүкіл әлем бойынша жылдам төлем жүйелерін енгізу жылдамдығы RTGS көтерме жүйелеріндегідей [13]. Қазірдің өзінде ондаған елдер жылдам төлем жүйелерін енгізді, ал басқалары оны әзірлеуде және жоспарлауда.

Сондай-ақ, көптеген елдерде өздерінің ұлттық карточкалық төлем жүйелерін құру бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Қаржылық қызмет көрсету саласы нарығында 1970–1980 жж. алғашқы жергілікті карточкалық жүйелер пайда бола бастады, олар тек ұлттық валютада жұмыс істеді. Бүгінгі таңда ұлттық карточкалық жүйелердің (UnionPay, RuPay, NPSK) қарқынды дамуы және олардың басқа нарықтарға шығуы (кеңейтуі) байқалады. Технологияның дамуы, жаңа төлем қызметтерін жеткізушілерінің пайда болуы, тәуекелдерді басқарудың жаңа стан-

дарттарының құрылуы және түпкілікті пайдаланушылардың қажеттіліктері мен күтулерінің өзгеруімен елдердің төлем ортасы оның пайда болған кезінен бастап айтарлықтай өзгерді.

Осы өзгерістерді және еліміздің қаржы жүйесі мен экономикасы үшін төлем жүйесінің маңыздылығын ескере отырып, басқа дамыған елдердегі сияқты Қазақстанда да ұлттық төлем жүйесінің инфрақұрылымын дамыту мақсатында Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасы қабылданды. Төлем жүйесі, оның негізгі құрамдас бөліктері жедел төлем жүйесі және банк-аралық төлем жүйесі, карталар (карточкалық операцияларды өндеудің жергілікті жүйесі) – халыққа бөлшек электрондық төлемдерді қамтамасыз етуге арналған.

Дамыған елдерде ауқымды төлем жүйелері 1980 жылдардан бастап жаппай енгізіле бастады. 1990 жылдардан бастап барлық дерлік елдерде көтерме төлемдерді жаңғырту нақты уақыт режиміндегі брутто есеп айырысуды (RTGS) енгізуден басталды. 1990 ж. RTGS жүйесі 10-нан аз болса, 2017 ж. RTGS жүйелерін немесе баламасын пайдаланатын шамамен 176 ел болды. Соңғы онжылдықта RTGS жүйелерінің жұмыс уақыты да ұзартылды, сонымен қатар кейбір юрисдикцияларда RTGS демалыс және мереке күндері де бірнеше сағат жұмыс істейді [14].

Елімізде толыққанды RTGS жүйесінің болуы мемлекеттің банк жүйесінің жұмыс істеуінің дамуы мен сенімділігінің көрсеткіші болып табылады. Мұндай жүйелерде төлем ақпаратын беру жылдамдығы жоғары, барлық төлем құжаттары санаулы секундтарда электронды түрде қабылданып, өңделеді. Әрбір төлем жеке өңделеді және есептеледі, оның түпкіліктілігіне және қайтарылмайтындығына кепілдік беріледі, несиелік тәуекел барынша азайтылады. Бүкіл әлемде RTGS жүйелері қаржы нарықтарындағы төлем ақпаратының үлкен ағындарын өңдейді. Бұл жүйелердің үлкен маңыздылығына байланысты дамыған елдердің орталық банктері қазіргі уақытта RTGS жүйелерін жаңартуда.

Ең ірі брутто есеп айырысу жүйелерінің бірі американдық Fedwire (Federal Reserve Wire Network – Федералдық автоматтандырылған ақша аудару жүйесі) болып табылады. Ол ақша нарығындағы банкаралық есеп айырысуларға, кәсіпорындар мен жеке тұлғалардың пайдасына төлемдерге, бағалы қағаздармен операциялар бойынша есеп айырысуларға байланысты аударымдарды жүзеге асырады. Бұл жүйе АҚШ-тың Федералдық резервтік жүйесіне (FRS) тиесілі және солармен басқарылады. Fedwire жүйесі толық автоматтандырылған платформада жұмыс істейді және «нақты уақытта» есептеулерді қамтамасыз етеді [15].

Әлемде ірі төлем жүйелерінің таралуы аударымдар санының және транзакциялардың орташа сомасының ұлғаюымен қатар жүрді. Мысалы, 1987–2000 жж. FedWire арқылы аударымдар саны жылына орта есеппен 7,4%-ға өсті. Fedwire шыңы 2020 ж. келіп, сол кезде жүйе арқылы 840,5 трлн долларға жуық 184 млн доллар транзакция өтті. Дегенмен, жүйе 2014 ж. төлемдердің ең үлкен көлемін өңдеді және ол 884,6 трлн доллардың құрады [16].

Еуропада 80-ші жылдардың соңы мен 90-шы жылдардың басында одаққа мүше елдердің жедел экономикалық интеграциясына байланысты төлем жүйелерін реформалау процесі жүрді. 1992 ж. Экономикалық және Валюталық одақ (ЭВО) құрылды, оған қатысудың алғышарты ұлттық төлем жүйесінің орталық элементі ретінде елде RTGS-тың болуы болды.

Осылайша, Еуропа елдерінде RTGS-ке төлем механизмінің негізгі платформасының рөлі берілді. Қазірдің өзінде 1995 ж. Еуропалық одаққа мүше елдердің Орталық банктерін, сондай-ақ Еуропалық Орталық банкті ақша аударымдарын жүзеге асыру үшін байланыстыратын TARGET (Трансеуропалық автоматтандырылған нақты уақыттағы жалпы есеп айырысудың жедел аударым жүйесі) жүйесін құру туралы саяси шешім қабылданды. Еуроаймақтағы төлем инфрақұрылымы әртүрлі еуропалық төлем жүйелерінің параллельді болуымен сипатталады. 16 ұлттық RTGS жүйесі өзара байланыс желілерімен байланысты және бірге Еуропалық Орталық банк қолдайтын төлем механизмін құрайды. TARGET жүйесі ұлттық жүйелер мен негізгі орталық желіні байланыстыратын интерфейстер мен желілерді пайдаланды. Бұл жүйе SWIFT жүйесінің инфрақұрылымында құрылған. Негізгі міндеттердің бірі барлық қатысушы елдерге ортақ жағдай жасау болды, сондықтан барлық несиелік мекемелер TARGET арқылы төлемдерді жүзеге асыру құқығын алды [13].

Еуропалық төлем жүйелерін одан әрі реформалау шеңберінде TARGET жаңартылды, ал 2007 ж. 19 қарашада жаңа TARGET2 жүйесі іске қосылды. Операциялар орталық банктегі шоттағы қаражатты пайдалану арқылы еуромен өңделеді. TARGET2 жүйесінде еуроаймақта жұмыс істейтін барлық банктер қай елде орналасқанына қарамастан, бірыңғай қызметтерді,

сондай-ақ бірыңғай тарифтерді ұсынады. Жүйе үш орталық банк (Deutsche Bundesbank, Banque de France және Banca d'Italia) ұсынатын бірыңғай ортақ платформада толық техникалық біріктіруді қамтамасыз етеді. Қатысушыларға арналған техникалық интерфейс SWIFT негізінде үйлестірілген [14].

АҚШ-та ірі ақша аудару операцияларының негізгі бөлігін таза есеп айырысу жүйесіне (DNS) қатысты CHIPS жүйесі де (Clearing House Interbank Payments System – System of Interbank Electronic Clearing Settlements) жүзеге асырады. CHIPS – АҚШ долларындағы трансшекаралық ақша аударымдарына арналған жеке есеп айырысу жүйесі. Бұл жоғары құнды төлем жүйесінде шамамен 50 тікелей қатысушылар бар және Fedwire-дың жеке сектордағы серіктесі болып табылады. CHIPS барлық әлемдік долларлық операциялардың шамамен 96% құрайды, атап айтсақ: банкаралық есеп айырысулар (қысқа мерзімді несиелер, корреспонденттік шоттарды қолдау және т.б.), әр түрлі коммерциялық клиенттердің төлемдері [5].

Англия Банкінің төлем жүйесінің тәуекелдерін жіктеу тәсілінің ерекшелігі төлем жүйесіне қатысушылардың негізгі бизнес-процестерін егжей-тегжейлі талдау, сондай-ақ тәуекел субъектілерін (есеп айырысу қатысушысы, төлем агенті, жүйе құрамдас бөлігі) анықтау болып табылады [13]. Осылайша, Англия Банкі төлем жүйесінің жұмысындағы бұзылу тәуекелінің 3 негізгі түрін ажыратады:

1. Есеп айырысу тәуекелі – төлем жүйесінің қатысушысы қажет болған жағдайда өзінің қаржылық міндеттемелерін орындай алмау немесе осы міндеттемелерді реттеуге жәрдемдесетін басқа мекеме (мысалы, есеп айырысу агенті) төлем қабілетсіздігі немесе операциялық сәтсіздіктерге ұшырау тәуекелі. Бұл есептеулерді жүзеге асыруға кедергі келтіретін жұмыс.

2. Іскерлік тәуекел – төлем жүйесінің немесе оның бір құрамдас бөлігінің (мысалы, инфраструктуралық қызмет көрсетуші провайдердің) қаржылық дәрменсіздігі және болашақта төлем қызметтерін көрсетуді тоқтатуы мүмкін жұмыс істей алмайтындығына қатысты тәуекел.

3. Операциялық тәуекел – төлем жүйесінің операторының немесе қызмет көрсетушінің операциялық мәселелерге байланысты төлемдерді өңдеу немесе төлемдер бойынша есеп айырысуды жүзеге асыра алмау қаупі. Мысалы, қатысушылар немесе пайдаланушылар төлем жүйесінің бағдарламалық жасақтамасының, аппараттық құралдың немесе ішкі процестердің істен шығуына, ішкі алаяқтыққа немесе сыртқы оқиғаларға (мысалы, электр қуатының үзілуі) байланысты шығындарға ұшырауы немесе қиындықтарға тап болуы [13].

Англия банкінің әдістемесінің тағы бір ерекшелігі тәуекелдер тізілімін жүргізу болып табылады.

Ұсынылған әдістемеге сәйкес тәуекелдің әрбір түрі шеңберінде әрбір төлем жүйесінде есеп айырысу, іскерлік және операциялық тәуекелдердің ұлғаюына әкелуі мүмкін әртүрлі нақты оқиғалар анықталады. Осындай оқиғаларды терең талдау негізінде Англия Банкі әртүрлі тәуекелдердің жүзеге асу ықтималдығы мен салдарын бағалайды.

Еуропа аумағында таза есеп айырысу жүйесінің өкілі 1998 жылдың аяғында Еуропалық банктер қауымдастығымен іске қосылған EURO1 болып табылады. SWIFT платформасының технологиялық шешімдерін енгізу тәжірибесін ескере отырып әзірленген EURO1 жүйесі ірі төлемдерді (500 миллион еуроға дейін) аударуға арналған. Жүйені 52 ірі еуропалық және халықаралық банк негізін қалаған Еуропалық банктер қауымдастығының клирингтік компаниясы – EBA Clearing басқарады. Қазіргі уақытта 51 банк EURO1 жүйесінің тікелей қатысушылары болып табылады. EURO1 еуро есеп айырысулары бар жалпыеуропалық төлем аймағын дамыту үшін, сондай-ақ еуропалық несиелік мекемелерді Еурожүйе басқаратын RTGS-пен бірге өздерінің көтерме жүйелерімен қамтамасыз ету үшін салынған. EURO1 RTGS жүйесіне қарағанда көбірек өтімділікті қамтамасыз ету үшін таза негізде есеп айырысу үшін әзірленген. Жүйе күніне орта есеппен 180 000-нан астам төлемді өндейді, жалпы сомасы шамамен 200 миллиард еуроны құрайды. Бұл ретте жүйе деңгейінде транзакциялардың 95%-ы нақты уақыт режимінде есептеледі [14].

Банктер, әдетте, RTGS артықшылығына байланысты маңызды төлемдер үшін TARGET2 пайдалануды жөн көреді (операциялық тәуекелдерді басқарудың сенімді құрылымы, орталық банк ақшасын нақты уақыт режимінде есептеу арқылы қамтамасыз етілген тиімділік және қауіпсіздік). Өз кезегінде, EURO1 – үлкен сомда аз шұғыл төлемдерді (ішкі немесе трансұлттық) жүзеге асыру үшін қолданылатын таза есеп айырысу жүйесі. TARGET2-мен салыстырған-

да, EBA Clearing басқаратын жеке жүйе төлемдерді есепке алу есебінен өтімділік тиімділігімен сипатталады [16].

Кейінге қалдырылған таза төлемге (DNS) негізделген ірі төлем жүйелері қауіпсізрек RTGS жүйелерінің дамуына қарамастан қолданыла береді. DNS жүйелері қаржылық тәуекелді айтарлықтай төмендететін сенімді тәуекелдерді басқару құрылымдарын құру арқылы қауіпсіздіктің төменгі деңгейін өтеді. EURO1 және CHIPS RTGS жүйесімен бірге жұмыс істеуін жалғастыру фактісі мемлекеттік мекеме мен жеке сектор басқаратын екі жүйенің қатар өмір сүруімен сипатталатын жоғары құнды төлемдер нарығының «қос» құрылымымен түсіндіріледі.

Банкаралық есеп айырысу жүйелерін дамытудағы келесі маңызды қадам нақты уақыт режиміндегі гибриды есеп айырысу жүйелері мен «неттинг» қасиеттерін біріктіретін гибриды төлем жүйелерін құру және енгізу болды. Жүйе өтімділікті үнемдеу және транзакцияны лезде аяқтау сияқты операциялық сипаттамаларын жақсартты.

Египеттің Орталық банкі 2009 жылдың 15 наурызында гибриды RTGS жүйесін сәтті іске қосты. Ол үлкен сомаға төлем жүйелері саласындағы соңғы бизнес-концепцияларға және ең заманауи технологияларға негізделген. Жүйедегі есеп айырысулар түпкілікті және қайтарымсыз болып табылады. Жүйе гибриды болғандықтан, есеп айырысулар біржолғы төлем талаптары бойынша да, клирингтік палаталардың неттинг нәтижелері бойынша да жүзеге асырылады. Египеттің Орталық банкі банктерге күнделікті тегін несие береді. Жүйеде кепіл ретінде қазынашылық вексельдер (Орталық банктегі күндізгі РЕПО арқылы) және коммерциялық банктердің депозиттері, «овернайт» депозиттерін қоспағанда қабылданады. RTGS сауда күні бойы кассалық тапсырыстарды уақтылы орындауды жеңілдету үшін өтімділікті оңтайландырудың әртүрлі механизмдерін қолдайды. Египеттің Орталық банкіне тіркелген барлық банктер RTGS-тің тікелей мүшелері болып табылады. Жүйенің жұмыс режимі әр жұмыс күні 8:30-дан 16:30-ға дейін [15].

Мысыр жүйесі SWIFT-тің «Y Сору қызметін» пайдаланады, бұл ақшаны аударудың қауіпсіз ортасы. Осылайша, жүйе арқылы жіберілген барлық хабарламалар SWIFT хабар алмасу форматтарына толығымен сәйкес келеді. Жүйеде күн сайын 57 миллиард мысыр фунтынан астам (9 миллиард АҚШ долларынан астам) төлемдер өңделеді, бұл RTGS Мысыр экономикасы үшін жүйелі маңызды элемент екенін көрсетеді. Жүйе жұмыс істеген алғашқы 12 айда 13 трлн Египет фунты (2,5 триллион доллардан астам). Бұл жүйе арқылы елдің жалпы ішкі өніміне тең сома 20 жұмыс күнінде өтеді деген сөз.

Төлем құжаттары бір күн ішінде немесе одан кейін өңдеу үшін жүйеде сақталуы мүмкін. Орталық банктегі банктік шоттарға қатысты барлық операциялары жүйеден өтуі керек. Гибриды RTGS апатты қалпына келтірудің автоматтандырылған жүйелері бар жоғары қауіпсіз ортада жұмыс істейді. Жүйе Халықаралық есеп айырысу банкінің жүйелік маңызды төлем жүйелерінің негізгі қағидағарына толығымен сәйкес келеді және мұндай сәйкестікті қамтамасыз ету үшін тиісті қадағалау жүргізіледі [17]. Египеттің Орталық банкі Египеттің қаржы нарығындағы өзгерістердің негізгі катализаторы ретінде төлем жүйелері саласындағы нарықтық үрдістерді бақылайды.

Германияда 2001 ж. төлем жүйелерін реформалау кезінде соңғы электронды жүйе RTGS plus EIL-ZV-ге ауысты. Екі неміс клирингтік жүйесі Europe Link System (TARGET платформасының бөлігі) және Europe Access Frankfurt бірігуі нәтижесінде құрылған RTGS plus ірі төлемдерге арналған ең ірі, технологиялық дамыған еуропалық жүйелердің бірі болып саналады. Оны құруға Германияның Орталық банкі, сондай-ақ неміс коммерциялық банктері қатысты. RTGS plus гибриды жүйелердің өкілі бола отырып, өтімділікті үнемдеу үшін «неттингті» пайдалана отырып, брутто негізінде ақша аударымдарын жүзеге асырады [16].

Осылайша, ірі төлемдер санатындағы төлем жүйелерін дамытудың маңызды кезеңдері RTGS жүйелерінің пайда болуымен, оларды кейіннен жаңартумен және «гибриды» жүйелерге дейін жаңартумен байланысты, оның ерекшелігі нақты уақыт режимінде ақша аударымдарының комбинациясы болып табылады.

1994 ж. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне банктер мен олардың клиенттері арасындағы төлемдердің өтуін жеделдету, сондай-ақ пайдаланылатын төлем құжаттарының тізімін кеңейту мақсатында төлем жүйесін жаңарту туралы тапсырма берілді. 1995 ж. Ұлттық банктің базасында еліміздегі бірінші клирингтік орталық – Алматы клирингтік орталығы

ұйымдастырылды, ол көпжақты неттинг әдісі бойынша жұмыс істеді. Бір күн ішінде екінші деңгейлі банктер төлем міндеттемелерімен алмасты. Банктер әрбір қатысушының таза позициясы бойынша сауда-саттық күнінің соңында бір рет түпкілікті есеп айырысуды жүргізді. Соның арқасында банктердің бір күн ішінде шоттарында өтімділік болды. Бұл жүйенің кемшілігі қатысушы банктер күннің соңында төлем тапсырмаларын қағаз жүзінде алмастыруға мәжбүр болды.

1996 ж. бастап Алматы клирингтік орталығы – Қазақстан банкаралық есеп айырысу орталығының құрылтайшысы және уәкілетті органы Ұлттық Банк болып табылатын шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік кәсіпорын (бұдан әрі – ҚБЕО) болып қайта құрылды. Нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, заманауи жабдықтар мен бағдарламалық қамтамасыз етуді орнату қағаз тасығышта растауды қажет етпейтін электрондық төлем тапсырмаларымен жұмыс істеуге мүмкіндік берді [17].

1996 ж. тамызда ҚБЕО базасында есеп айырысуларды брутто негізінде уақыттық брутто есеп айырысу жүйесін (RTGS) жүзеге асыратын және перспективалық нақты төлем белгілеріне ие ірі төлем жүйесінің бірінші үлгісін құру банкаралық төлемдердің өтуін жеделдетуге ықпал еткен шешуші сәт болды. Бұл жүйені құру кезінде Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесі зерттеліп, қазақстандық ірі төлемдер жүйесіне Швейцарияның тәжірибесі (SIC жүйесі) негізге алынды. Ұлттық банк және барлық коммерциялық банктерге орталықтандырылған жүйенің пайдаланушысы болды. Қысқа уақыт ішінде қағаз жүзінде растауды қажет етпейтін электрондық құжат айналымы, ақша аударымдарының жылдамдығы мен сенімділігі, сонымен қатар қауіпсіздіктің жоғары деңгейі арқасында ірі төлемдер жүйесі үлкен танымалдылыққа ие болды [18].

Қазақстандағы төлем қатынастарын жетілдіру үдерісіндегі мынадай маңызды тарихи сәттер болды:

- ♦ Қазақстан Республикасының аумағында төлемдер мен ақша аударымдарын жүзеге асыру мәселелерін реттейтін «Төлемдер мен ақша аударымдары туралы» негізгі Заңды бекіту және тиісті нормативтік құқықтық базаны әзірлеу;

- ♦ 1998 ж. қазан-қараша аралығындағы кезеңде екінші деңгейдегі банктердің Ұлттық банктегі корреспонденттік шоттарын орталықтандыру. Бұл аударым Ұлттық Банкке есеп айырысу банкінің функцияларын жедел орындауға және банктік және төлем жүйесіне бақылау функцияларының тиімділігін арттыруға, корреспонденттік шоттардың қосалқы есебін нақты уақыт режимінде жұмыс істеуге көшіруге мүмкіндік берді.

2009–2010 жж. Ұлттық Банк Ұлттық төлем жүйелерінің операциялық сенімділігін және өндірістік тиімділігін арттыру мақсатында төлем жүйелерінің техникалық инфрақұрылымын сәтті жаңартты және оларды жаңа бағдарламалық-аппараттық платформаға көшірді. БААЖ және СМК төлем жүйелерінің жаңа нұсқалары қауіпсіздіктің жоғары деңгейімен және өткізу қабілеттілігінің айтарлықтай ұлғаюымен сипатталады, кластерлік бағдарламалық қамтамасыз ету төлем жүйелерінің негізгі және резервтік орталықтарының серверлерінің біртұтас жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, 2010 ж. ортасында жаңа платформада төлем жүйелеріне банктік шот нөмірі мен банктік сәйкестендіру кодының халықаралық стандарттары ISO 13616: IBAN және ISO 9362: BIC енгізілді, бұл сәйкестендіру жүйесін жетілдіруге мүмкіндік берді. Қазақстанның төлем жүйелеріндегі банктер мен олардың клиенттері төлемдерді өңдеуді автоматтандыру мен жеделдетуді қамтамасыз ету, болашақта ықтимал интеграциялық процестер үшін алғышарттар жасайды.

Банкаралық ақша аударымдарының жүйесі мен банкаралық клиринг жүйесінің Қазақстанның төлем инфрақұрылымы үшін стратегиялық маңызы бар. 2020 ж. қолма-қол ақшасыз төлемдердің 92%-ы БААЖ және СМК арқылы жүзеге асырылды. 10 жыл ішінде осы жүйелер арқылы жүзеге асырылған транзакциялардың көлемі 187,7 триллионнан 3,43 есеге өсті. 2010 ж. 645,5 трлн теңгеден 2020 ж. 2021 жылдың 10 айында БААЖ және СМК арқылы 628,6 трлн сомаға 48,2 млн транзакция жасалды.

Қазақстанда соңғы жиырма жылдағы төлем қызметтері нарығының қалыптасуы мен дамуының нәтижелерін қорытындылай келе, Орталықтандырылған экономикадан қазіргі нарықтық экономиканың барлық субъектілері арасындағы маңызды буын болып табылатын жоғары

технологиялық және сенімді төлем механизмін құруға дейін Қазақстан Республикасында төлем қатынастарын реформалау бойынша ауқымды жұмыстар жүргізілгенін атап өткен жөн. Жүйелі жүргізілген әдістемелік жұмыстың, озық әлемдік тәжірибені зерделеудің, соңғы ақпараттық технологияларды қолданудың нәтижесінде бүгінде Қазақстанда ұлттық төлем жүйелері жұмыс істеп, Ұлттық банктің мемлекеттің ақша-несие саясатын тиімді жүзеге асыруға ықпал етіп, қаржылық тұрақтылыққа және халықаралық стандарттар талаптарына жауап береді.

Орталық банктер елдің қаржылық және төлем экожүйесінің дамуы мен трансформациясының орталығында. Түпкі нәтиже тек технологияға ғана емес, сонымен қатар жүзеге асырылатын шараларға және нарық құрылымына байланысты.

Нарықты дамыту үшін нақты іс-шараларды анықтау және цифрлық төлемдердің инфрақұрылымын дамыту, Қазақстанда жаңа өнімдерді, оның ішінде үздік халықаралық тәжірибе негізінде енгізу бойынша қадамдарды тиімді жүзеге асыру өте маңызды болып қала береді.

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Ұлттық төлем жүйесін дамыту бағдарламасын іске асыру бойынша жұмыс жүргізуде. Бағдарлама еліміздің төлем нарығының жан-жақты дамуын көрсететін жүйелі құжат болып табылады. Ұсынылған бастамалар төлем қатынастарының барлық субъектілерінің – реттеушінің, банктердің, мемлекеттік органдардың, банктік емес ұйымдардың қызметіндегі өзгерістерге әсер етеді.

Бағдарлама төлем нарығындағы бар проблемалық мәселелерді жою бойынша шаралар қабылдауға және шешімдерді іске қосуға бағытталған және «Лездік төлем жүйесі» және «Банкаралық төлем карточкалары жүйесі» сияқты компоненттерді енгізу арқылы ұлттық төлем жүйесін дамытуды көздейді.

Жедел төлем жүйесі – бұл алушының пайдасына ақшаны лезде аударып, жеңілдетілген деректемелерді (QR коды, ұялы телефон нөмірі және т.б.) пайдалана отырып, нақты уақыт режимінде жылдам төлемдерді жүзеге асыруға арналған банкаралық жүйе. Жүйе жылына 365 күн тәулік бойы жұмыс істейді.

Ұлттық төлем инфрақұрылымының екінші құрамдас бөлігі – төлем карточкаларының банкаралық жүйесі ел ішінде карточкалық операцияларды өндеуге бағытталатын болады. Бүгінгі таңда халықаралық төлем жүйелерінің карталарымен жасалған транзакциялардың 90%-дан астамы Қазақстан аумағында жүзеге асырылады. Бұл жүйені енгізу арқылы отандық операциялардың үздіксіздігі мен сенімділігі қамтамасыз етіледі.

Сондай-ақ, бағдарламаны стандарттау және нарық субъектілерінің оперативтік өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге бағытталған шараларды (QR код пішімін біріздендіру, ISO 20022 қаржылық хабарламалардың халықаралық стандартының форматына көшу, Open API және Open Banking әзірлеу) көздейді.

Көп жылдық тәжірибе көрсеткендей, ұлттық төлем жүйелерінің даму векторы бұрындары коммуникациялық технологиялардың тарихи қалыптасқан үлгісіне және банк секторындағы мемлекеттік саясатқа қатты тәуелді болды.

Жүргізілген мақсатты жұмыстардың нәтижесінде халықтың, бизнестің және мемлекеттің ақшалай операцияларды жүргізудегі қажеттіліктерін қанағаттандыратын тиімді төлем инфрақұрылымы қалыптасты. Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының аумағында елдің қаржы жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін Қазақстан Ұлттық Банкінің төлем жүйелері (банкаралық ақша аудару жүйесі және Банкаралық клиринг жүйесі) жұмыс істейді.

Сонымен бірге, халықаралық тәжірибе барлық уақытта көрсетіп отырғандай, жаһандық төлем индустриясы экономикадағы, демографиялық жағдайдағы және клиенттердің төлемдерді жүзеге асырудың жылдам, арзан және дәлірек құралдарына деген қажеттіліктерінің өзгеруіне байланысты парадигмалардың өзгеруін бастан кешіруде.

Осылайша, бүкіл әлем бойынша ұлттық төлем жүйелерін реформалаудың жаңа кезеңі бөлшек төлемдер мен ақша аударымдарын қамтамасыз ететін банкаралық жүйелерді құру және енгізу болып табылады. Сонымен, соңғы уақытта халықаралық аренада жергілікті карточкалық транзакцияларды өндеу үшін жылдам төлем жүйелері мен ұлттық карта жүйелері құрылды.

Көптеген елдер бір-біріне ілесе отырып, төлем инфрақұрылымын жаңғырту бағдарламаларын іске қосты, зерттеулер жүргізу және инновацияларды енгізу бойынша бірлескен жобаларды бастады. Қоғамдық инфрақұрылымдарды жеткізушілер ретінде орталық банктер өздерінің төлем жүйелерінің жағдайын жақсарту және нығайту үшін жаңа технологияларды енгізуде.

Мысалы, АҚШ-та олар FedNow жылдам төлем жүйесінде жұмыс істейді, ол тәулік бойы нақты уақыт режимінде бөлшек банкаралық қызметтерді ұсынатын болады. Англия Банкі сандық өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін, мысалы, «токендер» арқылы жаппай төлем жүйесін жаңартады.

Қазақстанда 2020 ж. Ұлттық төлем жүйелерін дамыту бағдарламасы да қабылданды. Осы бағдарламаны іске асыру шеңберінде Қазақстан Ұлттық Банкі ұлттық төлем жүйесін реформалау бойынша жұмыс жүргізуде, оның негізгі құрамдас бөліктері жедел төлем жүйесі және банкаралық төлем карточкалары жүйесі (карточкалық операцияларды өңдеудің жергілікті жүйесі), сондай-ақ басқа да іс-шараларды жүзеге асыруда төлем жүйелерінде ISO 20022 стандартын енгізуге, QR код пішімін біріздендіруге және қаржы нарығында Open API мен Open Banking жүйесін енгізуге байланысты.

Қорытынды

Осылайша, Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін реформалаудың жаңа кезеңінің жалпы бағыты үздік халықаралық тенденцияларға сәйкес келеді және нарық сұранысына жауап береді. Ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 ж. дейінгі бағдарламасын жоспарлы түрде жүзеге асыру ел ішіндегі төлемдерді жеделдетуге, қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесін арттыруға, қолма-қол ақша қозғалысының ашықтығын арттыруға және Қазақстандағы төлем нарығының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, халықаралық аренада төлем саласын дамытудың жаңа бағыттарының бірі жылдам, ыңғайлы және арзан трансшекаралық төлемдерді дамыту жұмыстарының барған сайын артып келе жатқанын атап өткен жөн. Трансшекаралық төлемдер бойынша ыңғайлы, жылдам және арзан қызмет көрсетуді ұйымдастырудың қиындығы елдердің ұлттық төлем жүйелері қолданатын форматтардағы, стандарттардағы және шетел валютасымен операцияларды жасау кезіндегі бағамдық айырмашылықтардағы айырмашылықта. Сингапурдың Орталық банкі трансшекаралық төлемдерді дамыту бағытында жұмыс істеуде, 2021 ж. сәуірінде Тайланд Банкімен бірлесіп, әлемдегі алғашқы трансшекаралық жылдам төлем жүйесін іске қосты. Еуропалық Одақ сондай-ақ аймақтағы төлем процестерін үйлестіру және трансшекаралық төлемдердегі кедергілерді азайту бағытын ұстанды. ЕО-ның ең соңғы бастамасы еуропалық бөлшек төлем жүйелерінің фрагментациясын шешуге арналған ЕРІ болып табылады.

Осылайша, жаһандану мен ұлттық экономикалардың өсуін ескере отырып, ұлттық төлем жүйесін дамытудың келесі кезеңі трансшекаралық төлемдерді жүзеге асыру қызметін құру болып табылады деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Савинская Н.А. Национальная платежная система России: проблемы и перспективы развития / Н.А. Савинская и др.; под ред. д-ра экон. наук, проф. Н.А. Савинской, д-ра экон. наук, проф. Г.Н. Белоглазовой. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2011. – 131 с.
- 2 Банковское дело и финансирование инвестиций. Т. 1. Теория и концепции. Ч. 1 / ред. Н. Брук. – Ин-т Экон. развития Всемирного Банка, 1995. – 244 с.
- 3 Коробов Ю.И., Рубин Ю.Б., Солдаткин В.И. Банковский портфель-2. – М.: «СОМИНТЕК», 2011. – 752 с.
- 4 Эдвин Дж. Долан. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СПб.: «Санкт-Петербург ОРКЕСТР», 2001. – 496 с.
- 5 Angelakis E., Azhar E.I., Bibi F., Yasir M., Al-Ghamdi A.K., Ashshi A.M., Elshemi A.G., Raoult D. Paper money and coins as potential vectors of transmissible disease // *Future Microbiol*, 2014, no. 9(2), pp. 249–261.
- 6 Chen S.C., Chung K.C., Tsai M.Y. How to achieve sustainable development of mobile payment through customer satisfaction – the SOR model // *Sustainability*, 2019, no. 11(22), p. 6314.
- 7 Choi H., Park J., Kim J., Jung Y. Consumer preferences of attributes of mobile payment services in South Korea // *Telemat Inform*, 2020, no. 51, p. 101397.
- 8 Роуз П. Банковский менеджмент. – М.: «Дело Лтд.», 2003, 341 с.
- 9 Committee on Payment and Settlement Systems (CPSS). Payment systems in Kazakhstan. URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d57.pdf>

- 10 Morten Linnemann Bech, Jenny Hancock, Wei Zhang. BIS Quarterly Review. Fast retail payment systems. March 2020. URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003x.htm
- 11 Сейткасимов Г.С. Банковское дело. – Алматы: Қаржы-қаражат, 2007. – С. 178
- 12 Банковское дело: учеб. пособие / С.Б. Макыш, А.А. Ильяс. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 190 с.
- 13 Holti Banka. Fast Payment Systems: Preliminary Analysis of Global Developments. April 2021. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/8f85b06f02562c802e97d9ec9d413b0e-0350012021/original/Fast-Payment-Preview-April21.pdf>
- 14 Badev Anton, Lauren Clark, Daniel Ebanks, Jeffrey Marquardt, David Mills. Fedwire Funds Service: Payments, Balances, and Available Liquidity // Finance and Economics Discussion Series 2021-070. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System. 2021. URL: <https://doi.org/10.17016/FEDS.2021.070>
- 15 Central Bank of Egypt. RTGS Snapshot. URL: <https://www.cbe.org.eg/en/PaymentSystems/Pages/SnapshotRTGS.aspx>
- 16 Committee on Payment and Settlement Systems (CPSS). Payment systems in Kazakhstan. URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d57.pdf>
- 17 Deutsche Bundesbank. Monthly Report April 2002. RTGSplus – successfully established. URL: <https://www.bundesbank.de/resource/blob/706198/1cca20426476b86b8c663d3dda6afa4/mL/2002-04-rtgsplus-data.pdf>
- 18 Ebaclearing. EURO1 overview. URL: <https://www.ebaclearing.eu/services/euro1/overview/>
- 19 Банковское дело: современная система кредитования: учеб. пособие / О.И. Лаврушин, О.Н. Афанасьева, С.Л. Корниенко. Финансовая академия при Правительстве РФ. – 3-е изд., доп. – М.: КНОРУС, 2007. – 264 с.

REFERENCES

- 1 Savinskaya N.A. (2011) Nacional'naya platezhnaya sistema Rossii: problemy i perspektivy razvitiya / N.A. Savinskaya [i dr.]; pod red. d-ra ekon. nauk, prof. N.A. Savinskoj, d-ra ekon. nauk, prof. G.N. Beloglazovoj. [Tekst]– SPb. : Izd-vo SPbGUEF, 131 p. (In Russian).
- 2 Bankovskoe delo i finansirovanie investicij. V. 1. Teoriya i koncepcii.CH.1 / red. N. Bruk.: In-t Ekon. Razvitiya Vsemirnogo Banka, 1995. 244 p. 500 tg. (In Russian).
- 3 Bankovskij portfel'-2. Pod red. YU.I. Korobov, YU.B. Rubin, V.I. Soldatkin. M.: «SOMINTEK», 2011. 752 p. (In Russian).
- 4 Edvin Dzh. (2001) Dolan. Den'gi, bankovskoe delo i denezhno-kreditnaya politika. SPb.: «Sankt-Peterburg ORKESTR», 496 p. (In Russian).
- 5 Angelakis E., Azhar E.I., Bibi F., Yasir M., Al-Ghamdi A.K., Ashshi A.M., Elshemi A.G., Raoult D. (2014) Paper money and coins as potential vectors of transmissible disease Future Microbiol, no. 9(2), pp. 249–261. (In English).
- 6 Chen S.C., Chung K.C., Tsai M.Y. (2019) How to achieve sustainable development of mobile payment through customer satisfaction – the SOR model Sustainability, no. 11(22), p. 6314. (In English).
- 7 Choi H., Park J., Kim J., Jung Y. (2020) Consumer preferences of attributes of mobile payment services in South Korea Telemat Inform, no. 51, p. 101397. (In English).
- 8 Rouz P. (2003) Bankovskij menedzhment. M.: «Delo Ltd.», 341 p. (In Russian).
- 9 Committee on Payment and Settlement Systems (CPSS). Payment systems in Kazakhstan. URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d57.pdf> (In English).
- 10 Morten Linnemann Bech, Jenny Hancock and Wei Zhang. March 2020. BIS Quarterly Review. Fast retail payment systems. URL: https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt2003x.htm (In English).
- 11 Sejtikasimov G.S. (2007). Bankovskoe delo. Almaty: Karzhy-Karazhat, p. 178. (In Russian).
- 12 Bankovskoe delo: ucheb. posobie / S.B. Makysh, A.A. Il'yas; KazNU im.Al'-Farabi. Almaty: Kazak universiteti, 2006. 190 p. (In Russian).
- 13 Holti Banka. “Fast Payment Systems: Preliminary Analysis of Global Developments.” April 2021. – URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/8f85b06f02562c802e97d9ec9d413b0e-0350012021/original/Fast-Payment-Preview-April21.pdf> (In English).
- 14 Badev Anton, Lauren Clark, Daniel Ebanks, Jeffrey Marquardt, and David Mills (2021). “Fedwire Funds Service: Payments, Balances, and Available Liquidity,” Finance and Economics Discussion Series 2021-070. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System. URL: <https://doi.org/10.17016/FEDS.2021.070> (In English).

15 Central Bank of Egypt. RTGS Snapshot. URL: <https://www.cbe.org/en/PaymentSystems/Pages/SnapshotRTGS.aspx> (In English).

16 Committee on Payment and Settlement Systems (CPSS). Payment systems in Kazakhstan. URL: <https://www.bis.org/cpmi/publ/d57.pdf> (In English).

17 Deutsche Bundesbank Monthly Report April 2002. RTGSplus – successfully established. URL: <https://www.bundesbank.de/resource/blob/706198/1cca20426476b86b8c663d3ddae6afa4/mL/2002-04-rtgsplus-data.pdf> (In English).

18 Ebaclearing. EURO1 overview. URL: <https://www.ebacclearing.eu/services/euro1/overview/> (In English).

19 Bankovskoe delo: sovremennaya sistema kreditovaniya: ucheb. posobie / O.I. Lavrushin, O.N. Afanas'eva, S.L. Kornienko; Finansovaya akademiya pri Pravitel'stve RF. – 3-e izd., dop. M.: KNORUS, 2007. 264 p. (In Russian).

А.Б. АМАНГОЖАЕВА,*¹

М.Э.Н., докторант.

*e-mail: a.amangozhayeva@turand-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-5044-8418

М.А. МАРКЕЛОВА,¹

М.Э.Н., сениор-лектор.

e-mail: m.markelova@turand-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-1138-5404

Д.Т. ДЖАРИКБАЕВА,¹

PhD, ассоциированный профессор.

e-mail: jarikbayeva_di@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-2336-9690

¹Университет «Туран»,

г. Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ РЕФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические, методологические и практические аспекты оценки рисков национальной платежной системы. В связи с ростом рыночной инфраструктуры во всем мире, технологическими изменениями и развитием мировой и национальной нормативно-правовой среды увеличение объемов производства и, соответственно, увеличение количества операций субъектов хозяйствования, развитие технологий требуют постоянного развития и адаптации национальных платежных систем к вызовам рынка и необходимости их трансформации в более современные и удобные сервисы, отвечающие требованиям рынка. Наличие платежной системы, обеспечивающей потребности государства, финансового рынка, физических и юридических лиц в безопасном и оперативном переводе денежных средств, является важным элементом национальной инфраструктуры любой развитой страны. Во все времена требовались своевременные реформы в этой сфере, отвечающие новым требованиям к организации, регулированию и рыночному спросу платежных систем. За прошедшие годы платежные системы претерпели ряд существенных изменений в связи с появлением новых способов оплаты, платформ и интерфейсов. Это связано с бурным развитием сферы информационных и коммуникационных технологий. До недавнего времени создание и развитие сервисов, позволяющих осуществлять платежи в розничном сегменте, возлагалось на банковское сообщество, в том числе и на обслуживание операций розничных клиентов. Однако в последние годы в связи с необходимостью организации межбанковских сервисов для быстрых, гарантированных и дешевых платежей центральные банки все больше внедряют собственные платежные системы для межбанковских розничных платежей.

Ключевые слова: реформирование, платежная система, управление рисками, рыночная инфраструктура, финансовый рынок, межбанковский сервис, денежные средства.

A.B. AMANGOZHAEVA,*¹

m.e.s., PhD student.

*e-mail: a.amangozhayeva@turana-edu.kz

ORCID ID: 0000-0001-5044-8418

M.A. MARKELOVA,¹

M.E., senior lecturer.

e-mail: m.markelova@turana-edu.kz

ORCID ID: 0000-0003-1138-5404

D.T. DZHARIKBAEVA,¹

PhD, associate professor

e-mail: jarikbayeva_di@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-2336-9690

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF REFORMING THE NATIONAL PAYMENT SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with theoretical, methodological and practical aspects of risk assessment of the national payment system. A comparative analysis of world models for assessing the risks of payment systems is presented. Due to the growth of market infrastructure around the world, technological changes and the development of the global and national regulatory environment, an increase in production volumes and, accordingly, an increase in the number of operations of business entities, including individuals and enterprises in the field of material production, as well as in the field of financial services, the development of technologies requires the constant development and adaptation of national payment systems to the challenges of the market and the need to transform them into more modern and convenient services that meet the requirements of the market. the demands of his time. The presence of a payment system that meets the needs of the state, the financial market, individuals and legal entities in the safe and prompt transfer of funds is an important element of the national infrastructure of any developed country. At all times, timely reforms in this area were required to meet the new requirements for the organization, regulation and market demand of payment systems. Over the years, payment systems have undergone a number of significant changes due to the emergence of new payment methods, platforms and interfaces. This is due to the rapid development in the field of information and communication technologies. Until recently, the creation and development of services that allow making payments in the retail segment was entrusted to the banking community, including servicing the operations of retail customers. However, in recent years, due to the need to organize interbank services for fast, guaranteed and cheap payments, more and more central banks are introducing their own payment systems for interbank retail payments.

Key words: reform, payment system, risk management, market infrastructure, financial market, interbank service, money.